

УДК 248.3

В. А. Ігнат'єв

кандидат філософських наук,

завідувач кафедри гуманітарних та економічних дисциплін

Кіровоградського інституту державного та муніципального управління

Класичного приватного університету

ЗАНЕПАД І ВІДРОДЖЕННЯ ПРАКТИКИ ІСИХАЗМУ

Політизація християнства завжди свідчить про внутрішню хворобу релігійної традиції. Сучасність характеризується негативною роллю процесу політизації релігії. Чи існує внутрішній запобіжник виродження релігійної традиції? Необхідно це з'ясувати.

Предметом дослідження є практика християнської безупинної молитви – ісихазм, що отримала назву «Ісусова молитва». На нашу думку, саме практика «Ісусової молитви» завжди виконувала історичну роль такого релігійного запобіжника, що зберігав християнство в найтяжчі періоди не лише церковного, а й державного та суспільного життя.

Однак ісихазм, як правило, пов'язують із християнським способом життя, яке вели й можуть вести лише ченці, найбільш усамітнені та віддалені від громадського життя. І хоча «Ісусова молитва» відома з перших століть зародження християнства, її теоретична й особливо практична розробка дійсно пов'язується із чернецькою подвижницькою культурою IV – VI століть. Саме в цей час зароджується чернецтво як особливий шлях спасіння та спосіб християнського життя. Ченці – це «особи, які, відмовившись від світського життя, перебувають у спеціальних гуртожитках, монастирях, скитах-лаврах або в цілковитому усамітненні» [10, с. 1]. Чернече життя має декілька основних форм усамітнення: монастир, скит і повне усамітнення.

Найбільш глибоко теорія «Ісусової молитви» розроблялася ченцями-самітниками, від яких саме поширилася назва «ісихазм». Слово «ісихазм» походить від давньогрецької «ἡσυχία» («спокій, тиша, усамітнення»), що вказує на особливий чернечий спосіб життя. Суттю цієї доктрини є обоження людини – її повне єднання з Богом ще під час земного життя, аж до реального становлення «богом за благодаттю, а не за сутністю» [4, с. 1]. При цьому одним із найважливіших засобів, що дозволяв досягти такого стану, визнавалася особлива форма короткої молитви – умова (від «ума» – екзистенційний центр людини, інстанція, відмінна від розуму й тіла), або ж Ісусова, молитва: «Господи Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй мене грішного». Така молитва, що її аскет повторював без перерви протягом усього життя, а також за умови сходження на нього благодаті Божої, була знаряддям об'єднання в синергії всіх його інтенцій-енергій, повним преображенням його суті [4, с. 1].

Найбільш відомими представниками раннього ісихазму вважаються Антоній Великий, Макарій Великий, Амоній Єгипетський, Євагрій Понтійський, Варсонофій Великий, Іоан Пророк, Ісихій Єрусалимський, Іоан Ліствичник, Ісихій Синаїт, Ісаак Сирін.

У XIV столітті вчення ісихазму отримало теоретичне осмислення як богословський догмат, що вивів його з обмеженого кола чернечої течії та перетворив на фундаментальну частину християнської теології. Спочатку Діонісій Ареопіт, Максим Сповідник, Симеон Богослов теоретично підготували базу, а потім Григорій Палама завершив богословське оформлення догмату.

Однак історична особливість цього догмату полягає в тому, що й донині між християнськими конфесіями ведеться дискусія щодо його теоретично-богословського змісту. Не менш дискусійним залишається також питання

щодо практичної форми ісихазму. Тому протягом століть можна спостерігати періоди його розквіту та періоди його забуття. Так, І. Брянчанінов стверджував: «Прп. Григорій Синаїт, що жив у XIV столітті, коли прибув на Афонську Гору, то знайшов там, між тисячами ченців, лише трьох, які мали деяке поняття про «умове ділання» [2, с. 696]. Це при тому, що саме Афон завжди ототожнювався з місцем особливого зберігання практики ісихазму.

Метою статті є аналіз значення практики ісихазму для християнина. Саме в цьому аспекті спостерігається діапазон розбіжностей між різними поглядами святих отців: від повної заборони до апології «внутрішнього ділання» для мирян. Так, позиція Григорія Синаїта, найбільш відомого популяризатора ісихазму, саме в цьому пункті не співпала з думкою його послідовника Григорія Палами. Ігумен Петро (Піголь) зауважив: «Преподобний Григорій Синаїт суворо стояв на чернечих позиціях і проповідував учення про внутрішнє ділання винятково ченцями. Святитель же Григорій Палама, сприйнявши вчення про ісихію преподобного Григорія, не лише розвинув і теоретично обґрунтував його, а й зробив доступним для широкого кола духовно освічених людей» [5, с. 42].

Захист практики застосування «Ісусової молитви» для широкого кола людей із боку Григорія Палами, напевно, мав не стільки абстрактно-теоретичні, скільки особисто-досвідні аргументи, які Григорій Палама набув у своїй родині. Так, посилаючись на сучасника Григорія Палами патріарха Філофея, М. Новіков звертає увагу на батька Григорія Палами – Костянтина, який займав високу посаду радника при імператорові. Окрім того, за людські чесноти імператор вибрав його наставником для свого онука. Та й сам імператор вважав свого сановника духовним наставником. Н. Новіков зазначає: «Не менш вправний був Костянтин щодо «умового ділання» і властивої подвижникам зібраності духу, незважаючи на те, що він перебував у колі людей суто світських. Живучи в палаці й перебуваючи на посаді сановника високого рівня, він був зобов'язаний вести щоденні наради про державні справи із царем і на засіданнях синкліту. Однак, перебуваючи в настільки невідповідних для духовного життя умовах, він зумів значною мірою вдосконалитися в «умовому діланні» [7, с. 190].

Окрім цього, Філофей наводить приклад дискусії Григорія Палами зі старцем Іовом. Останній наполягав на тому, що «умова молитва» – це поклик лише пустельників і ченців. У свою чергу Григорій Палама наводив йому безліч доводів із Писання, які підтверджують, що кожний християнин за апостольським заповітом повинен займатися безупинною «Ісусовою молитвою». Унікаючи сварливості й багатослів'я, отці зупинили дискусію та розійшлися, залишившись кожен зі своєю молитвою. І в момент молитви старцю Іову явився ангел, який порадив йому думати про недавній предмет дискусії так, як про це говорив Григорій Палама. Старець поспішив до Григорія Палами, розказавши про явлення ангела, і покаявся у своєму спротиві.

Григорія Паламу можна вважати засновником загальнодоступності та навіть загальнообов'язковості ісихазму для християнина. Проте подібно до богословських дискусій щодо догматичного обґрунтування практичне його

поширення на всі верстви християнства має прямих або прихованих супротивників. І якщо для православних конфесій богословська основа ісихазму сприймається як догмат, то на практичному рівні ісихазм, як правило, і сьогодні вважається переважно справою ченців, а саме ченців-схимників.

Історичний досвід свідчить, що серед загальновідомих святих, які практикували безупинну молитву, досить мало популяризували практику ісихазму для широкого кола християн. Відомо, наприклад, що Антоній Києво-Печерський заснував монастир, повернувшись з Афону. Коли навколо нього сформувалася братія, поставивши за ігумена Феодосія Києво-Печерського, він закінчив своє життя самітником. Пізніше Сергій Радонезький, Ніл Сорський, які володіли практикою ісихазму, також розглядали «внутрішнє ділання» в межах чернечого аскетизму.

У цьому сенсі Паїсій Величковський посідає особливе місце. Відродивши практику ісихазму для чернецтва, він став одним із перших популяризаторів «Ісусової молитви» для мирян. Суперечливе ставлення до практики ісихазму мав Феофан Вишенський. З одного боку, він уперше ввів вивчення практики безперервної молитви в межах аскетизму до академічного богословського курсу в Росії. З іншого боку, він досить обережно ставився до поширення технічних аспектів практики ісихазму. І тому, перекладаючи грецький збірник ісихазму «Добротолубіє», пропускає тексти з конкретними вказівками техніки виконання «Ісусової молитви». І лише пізніше, на думку Н. Новікова, він переконався, що в цій дії «немає жодної небезпеки, така молитва сама собі служить охороною. Бо тут і Господь, якщо з вірою звертаєшся до Нього» [7, с. 203].

Досить красномовним прикладом є динаміка відношення Серафима Саровського до практики «умового ділання». Спочатку від був упевнений, що неможливо досягти вершин ісихазму, проживаючи звичайне мирське життя, маючи сім'ю, займаючись державною службою. Проте, пройшовши весь важкий подвижницький шлях благодатного усамітнення на прикладі мирянина – чиновника М. Мотовилова, як зазначає Н. Новіков, «старець Серафим говорить про відкрите йому приречення Божого Промисла. Це звістка про те, що в майбутньому часі християнам належить переважно шлях подвигу в миру» [7, с. 149].

Хоча в XIX столітті вчення про «Ісусову молитву», як писав І. Брянчанінов, мало «темне, плутане розуміння». Деякі навіть боялися його, віддаляючись від нього та при цьому відволікаючи від нього інших. Н. Новіков пише: «Винахідник такого вчення, на мою думку, – диявол, якому ненависне ім'я Господа Ісуса Христа, який наносить нищівний удар для всієї його сили: він тремтить від цього всесильного імені, і тому обмовив його перед багатьма християнами, щоб вони відкинули зброю полум'яну, страшну для їх ворога – рятівну для них самих» [7, с. 208].

Проте не лише практика ісихазму, а й доктринальна спадщина Григорія Палами у сфері богословської думки до середини XX століття в слов'янських землях була майже зовсім невідомою або вважалася напіверетичною [3, с. 83]. Саме в цьому сенсі стала відомою та вже класичною богословська дискусія між С. Булгаковим і В. Лоським, що зрештою стало своєрідним поштовхом до відродження богослов'я ісихазму. Хоча паралельно в XX столітті практика «Ісусової молитви» освоювалася особистим досвідом відомих подвижників, таких як Василіск Сибірський, Юанн Кронштадтський, Силуан Афонський, Йосип Ісихаст, Паїсій Святогорець, Серафим Сахаров, Микола Гур'янов.

Збіг теоретичного відродження паламізму з відродженням молитовної практики ісихазму цікаво розуміти з позиції Рафаїла Кареліна. Він зауважує, що практика ісихазму набуває популярності саме в найбільш складні моменти історії. У праці «Про духовне ділання» він

стверджує, що в XIV столітті стан Візантії як держави був катастрофічним: внутрішні смути, напад зовнішніх ворогів, відпадання провінцій тощо. І раптом відбувається чудо державного відродження: «У XIV столітті у Візантії <...> відродився та став надбанням не лише для ченців, а й мирян той духовний рух, який ми називаємо ісихазмом. Прп. Григорій Синаїт, свт. Григорій Палама ніби заново відкрили світові силу «Ісусової молитви». Стали відкриватися цілі школи, де проходили цю науку з наук – «Ісусову молитву» [9, с. 2]. У результаті цього життя держави продовжено було на ціле століття.

Про інший історико-культурний феномен згадується в «Добротолубіі». Н. Новіков зауважує: «Митр. Макарій зібрав і підготував рукописні тексти для збірника, названого «Добротолубієм», він передав рукописи (1777 року) для редагування своєму молодшому (молодше на 18 років) духовному другу й співавтору прп. Никодиму Святогорцю, який і завершив роботу над знаменитим збірником. Обидва святі були палкими патріотами та, сумуючи про тяжке становище грецького народу, гнобленого турками, були одностайними в необхідності працювати на користь духовного просвітництва своїх співвітчизників» [6, с. 713]. Дійсно, збірник ісихастських творів «Добротолубіє» вважають своєрідним духовним поштовхом не лише в сенсі релігії, а й у сенсі національної грецької культури XVIII століття, що привело не лише до відродження грецької православної церкви, а й до утворення грецької держави, яка звільнилася від турецького поневолення.

На підтвердження цієї думки І. Брянчанінов пише: «Помітно, що час написання більшості книг про «умове ділання» збігається із часом особливого збідніння в чернечтві «умового ділання» [2, с. 696]. Далі автор згадує думку П. Величковського: «Коли деякі з отців побачили, що справжні й не примарні наставники цього ділання почали дуже маліти, то, будучи примушеними Божим Духом, щоб не збідніло істинне вчення, виклали його письмово» [2, с. 697]. І. Брянчанінов стверджує, що коли Григорій Синаїт у XIV столітті прийшов на гору Афон, то серед тисяч ченців знайшов лише трьох, які мали певне розуміння про «умове ділання».

Якщо коректно буде використати такі історичні порівняння, то XX століття було ще більш катастрофічним, проте вже для всієї цивілізації. Чи не тому протягом XX століття виходить велика кількість теоретичних досліджень ісихазму за авторством таких учених, як К. Керн, В. Лоський, І. Мейендорф, С. Сахаров.

Початок XXI століття не змінив зацікавленість практикою ісихазму. Показовим і символічним є літературна знахідка 2003 року – «Доповідна записка» М. Мотовилова. З одного боку, її можна розглядати як здійснення пророчих думок С. Саровського про те, що «Ісусова молитва» в майбутньому стане шляхом спасіння мирських людей. З іншого боку, можна констатувати, що практика безупинної молитви досі не стала загальноприйнятною молитовною культурою християнської церкви. Можна навіть сказати більш гостро: відродили храми й християнські традиції, однак поки що не відродили культуру давньої традиції християнської молитви. А без молитовної культури релігія перетворюється на обрядовір'я.

Останнє ж розвивається не стільки в руслі християнської традиції, скільки в руслі суспільно-державницької традиції, яка була нормою в ранньохристиянський період Римської імперії. В. Болотов акцентує: «Римський релігійність не можна назвати в суворому сенсі вірою, у сенсі релігійного переконання в існуванні Бога та впливі на людину. У римській релігійності головне – не віра, а культ, зовнішнє ставлення до Божества. Скептицизм не вносив глибокої суперечності в душу шанувальників вітчизняних богів. Тому й скептик міг без ускладнення виконувати релігійну обрядовість. Римляни вшановували своїх богів

не з почуття любові та поваги, а просто тому, що так водилося: звичай тут вирішував усе» [1, с. 19].

Історично народжений інститут чернецтва з його внутрішньою молитвою дав новий поштовх для поглиблення християнського світогляду й культури, що допомагало долати хворобливе обрядовір'я та зупиняло політизацію й будь-яку форму обмирщення християнства зсередини, якому час від часу піддавалася церковна ієрархія. Так, аналізуючи вже християнську імперію, М. Поснов зазначив: «У церковному житті Візантії утворилися дві партії: чернеча (по Гельцеру, партія церковної свободи) і патріарша, яка прихилилась до національної течії. Боротьба між ними, що почалася ще з кінця VIII століття, продовжилася все IX сторіччя та частково в X столітті, значною мірою зумовила собою історію Візантійської Церкви в IX–XI століттях» [8, с. 296].

Характеристика релігійної культури Римської імперії та Візантійської імперії дивним чином нагадує «релігійне відродження» після падіння СРСР. Державно-політичне православ'я Російської імперії парадоксально пов'язує комуністичні святкові дати, водночас захищаючи й благословляючи жертв тоталітарного режиму.

Тому можна констатувати, що сучасне християнство, незважаючи на можливість вільного розвитку, не демонструє відродження традиційної молитовної культури, яким є ісихазм. Водночас необхідно зазначити, що ставлення до практики ісихазму має свою історичну динаміку. Зародившись і культивууючись усередині чернечого подвижницького руху, воно отримало богословсько-догматичне обґрунтування для всього християнського світогляду. Історичні періоди забуття й відродження рухаються від повної заборони до апології «внутрішнього ділання» для широкого кола християн. Процеси забуття та відродження традиції ісихазму, незважаючи на свою внутрішню замкнутість, є досить тісно пов'язаними й переплетеними з кризовими станами суспільства та держави. Таким чином, традиція «внутрішнього ділання» відіграє роль своєрідного духовного «запобіжника», який допомагає зберегти релігійну культуру від вихолощення сутності християнства до стану зовнішнього культу обрядовір'я.

Література

1. Болотов В. Лекции по истории древней Церкви : в 4 т. / В. Болотов. – СПб. : Аксион эстин, 2006– . – Т. 2. – 2006. – 475 с.
2. Епископ Игнатий (Брянчанинов). Аскетические опыты / Епископ Игнатий (Брянчанинов) // Епископ Игнатий (Брянчанинов). Сочинения : в 5 т. / Епископ Игнатий (Брянчанинов. – 2-е изд. – М. : Паломник, 2006– . – Т. 2. – 2006. – С. 690–700.
3. Завіський Р. Вплив католицької думки на православну неопатристику Георгія Флоровського та Володимира Лоського / Р. Завіський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/contemporary/54249>.
4. Ісихазм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/исихазм>.
5. Игумен Петр (Пиголь). Преподобный Григорий Синаит и его духовные преемники / Игумен Петр (Пиголь) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hesychasm.ru/library/sinai/pigol_1.htm.
6. Новиков Н. Молитва Иисусова. Опыт двух тысячелетий. Учение святых отцов и подвижников благочестия

от древности до наших дней: обзор аскетической литературы : в 4 т. / Н. Новиков. – М. : Отчий дом, 2006– . – Т. 2. – 2006. – 816 с.

7. Новиков Н. Подвиг в миру: святые отцы и подвижники благочестия о молитве и трезвении. Келейные записки архиепископа Антония (Гольянского-Михайловского) / Н. Новиков. – М. : Отчий дом, 2006. – 416 с.

8. Поснов М. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.) / М. Поснов. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1964. – 614 с.

9. Рафаил (Карелин), архим. О духовном делании / архим. Рафаил (Карелин) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.klex.ru/4sw>.

10. Чернецтво [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Чернецтво>.

Анотація

Игнатъев В. А. Занепад і відродження практики ісихазму. – Стаття.

У статті аналізується діапазон розбіжностей між різними поглядами святих отців на значення практики ісихазму для християнина. Стверджується, що історія розвитку практики ісихазму рухається від повної заборони до апології безперервної молитви для широкого кола християн. Доведено, що процес забуття й відродження культури ісихазму досить тісно пов'язується з кризовими станами суспільства та держави. Традиція «внутрішнього ділання» допомагає зберегти релігійну культуру від зовнішнього культу обрядовір'я.

Ключові слова: ісихазм, «Ісусова молитва», «умове ділання», практика ісихазму, безперервна молитва.

Аннотация

Игнатъев В. А. Упадок и возрождение практики исихазма. – Стаття.

В статье анализируется диапазон разногласий между различными взглядами святых отцов на значение практики исихазма для христианина. Утверждается, что история развития практики исихазма движется от полного запрета до апологии непрерывной молитвы для широкого круга христиан. Доказано, что процесс забвения и возрождения культуры исихазма достаточно тесно связан с кризисными состояниями общества и государства. Традиция «внутреннего делания» помогает уберечь религиозную культуру от внешнего культа обрядоверия.

Ключевые слова: исихазм, «Иисусова молитва», «умное делание», практика исихазма, непрерывная молитва.

Summary

Ignatyev V. A. Declension and revival of hisyachasm practice. – Article.

The article touches upon a wide range of different views of the Church Fathers on the value of the hesychasm practice for the Christian. The author points out that throughout the history the hesychasm practice has been changing from a complete ban to apology of continuous prayer for many Christians. It is proved that the process of oblivion and revival of the hesychasm culture is quite closely connected with the crisis of society and the state. The tradition of “interior doing” helps to protect the religious culture from external cult of a culture in rituals.

Key words: hesychasm, “Jesus prayer”, “clever doing”, hesychasm practice, continuous prayer.